

Pátá kapitola, mající název *Pracovní aktivita dělníků jako předmět konkrétního sociologického výzkumu*, je vyhrazena především otázce některých principů a zvláštností metodiky a organizace sociologického výzkumu v tomto směru. Autor podrobně rozvádí metodologii výzkumu, který pod jeho vedením v letech 1969–1974 prováděl kolektiv sociologické laboratoře na katedře vědeckého komunismu Kazaňské státní univerzity V. I. Uljanova-Lenina mezi dělníky z průmyslových podniků Kazaně. Ve druhé části páté kapitoly autor rozebírá metodu statistického třídění, které bylo použito při rozboru pracovní aktivity. A konečně ve třetí části popisuje metody mnohofaktorové analýzy, jichž bylo při výzkumu pracovní aktivity použito.

Poslední, šestá kapitola (*Problém pracovní aktivity dělníků v současné buržoazní průmyslové sociologii*) uvádí především všeobecné poznámky o charakteru teoretických základů některých koncepcí buržoazní průmyslové sociologie. Všimá si dále buržoazní průmyslové sociologie při hledání prostředků a metod aktivizace práce proletariátu a konečně kritizuje výchozí zásady buržoazní sociologie při současném hodnocení pracovní aktivity sovětské dělnické třídy.

Monografie, v níž jsou citovány i práce československých autorů (R. Richty, F. Kutty), je určena pro vědecké pracovníky, aspiranty, studenty, sociology i pro široký okruh čtenářů, kteří se zajímají o teorii vědeckého komunismu a o problémy dělnické třídy v rozvinutém socialismu. Kniha si zasluhuje pozornost zejména pro snahu teoreticky uchopit nové problémy praktického života, mezi něž nesporně patří otázky pracovní aktivity.

Libuše Lišková

V.E. Šljapentoch: Problémy reprezentativnosti sociologičeskoj informacii (Problémy reprezentativy sociologické informace)

Moskva, Statistika 1976, 214 s.

Problém reprezentativnosti výzkumu vzniká při používání metody neúplného šetření, kterou jsme v sociologii nuceni používat téměř vždy, protože kdybychom chtěli poznat všechny prvky, které tvoří objekt výzkumu, vyžádalo by si to obrovské materiální náklady, armádu tazatelů a roky na zpracování získané informace (tak tomu je u cenových šetření). Naštěstí existují postupy, které poskytují zkoumáním relativně malého počtu prvků často přesnější a hlubší výsledky, než bychom dostali zkoumáním všech prvků. Právě této problematice je věnována práce V. E. Šljapentocha, s podtitulem *Náhodné a nenáhodné výběry v sociologii*. Je určena především sociologům, dále pak ekonomům, demografům, psychologům, ale i statistikům, kteří nejsou specialisty na výběrová šetření, a je rozčleněna do deseti kapitol:

- I. Problém reprezentativnosti sociologických výzkumů
- II. Chyby reprezentativnosti
- III. Náhodný výběr
- IV. Oblastní výběr
- V. Vícetupňový výběr
- VI. Nenáhodné metody výběru
- VII. Vytváření objektu zkoumání
- VIII. Metody sběru sociologické informace a problémy reprezentativnosti
- IX. Problémy vícenásobného výběru
- X. Územní výběr

V *první kapitole* se autor zabývá rolí úplných a neúplných šetření, zejména metodou velkého masivu a výběrovou metodou obecně. Již zde se zmiňuje o tom, že rozšíření výsledků z výběru na celý základní soubor není jednoduchá záležitost, že si ji však výzkumníci až příliš často zjednodušují. Definuje přímou a nepřímou úlohu reprezentativnosti, upozorňuje na nutnost řádného vymezení zkoumaného objektu a nadobjektu, který chápe jako třídu objektů, k níž patří objekt daného výzkumu. Dostí podrobně se zabývá též funkcí nadobjektu, ať už pro realizaci výběru, či pro zobecňování výsledků z výběru.

Druhá kapitola je věnována chybám reprezentativnosti, které autor chápe jako odchylky výsledků výběrového šetření od skutečných charakteristik základního souboru. Dělí je podle různých hledisek na náhodné a systematické, záměrné a nezáměrné, skutečné a teoretické a demonstrovuje je na příkladech z praxe. V paragrafu o vlivu velikosti výběru na velikost chyby nalezne čtenář velmi hezký příklad, dokládající, že zvětšování velikosti výběru nemusí mít vždy kladný vliv na velikost chyby,

což si ne vždy všichni výzkumníci uvědomují. Velikost chyby totiž závisí i na způsobech výběru, jejichž rozřazením se zabývá poslední paragraf. Autor dělí výběry na náhodné a nenáhodné. Náhodné dále na prosté náhodné a modifikované náhodné. Modifikované náhodné dělí ještě dále podle dvou kritérií. Podle prvního na stratifikované a nestratifikované, podle druhého na jednostupňové a vícestupňové. Kombinace pak dávají různé varianty modifikovaného náhodného výběru.

Třetí kapitola pojednává o náhodném výběru, zejména o prostém náhodném a systematickém. Autorita náhodného výběru v sociologii je vysoká. Někteří sociologové dokonce zavrhnou nenáhodné metody výběru jako nevědecké. Praxe však nezřídka vypadá tak, že nejsou dodrženy požadavky náhodného výběru, že k odhadům parametrů a chyb se používá nesprávných vzorců. Plně pochopené použití nenáhodné metody výběru může pak být mnohem objektivnější než pseudonáhodný výběr. Prostý náhodný výběr se používá v sociologických výzkumech poměrně málo. Předpokládá totiž existenci seznamu všech jednotek základního souboru, a proto ho nelze v mnoha situacích vůbec uskutečnit. Kromě toho lze většinou použít ekonomičtějších modifikací náhodného výběru. Systematický výběr se používá častěji než prostý náhodný, protože je jednodušší a protože může být uskutečněn bez předchozího sestavení seznamu jednotek. Blíže se dotýká stratifikovaného výběru, a proto při správném použití lze docílit menších chyb reprezentativnosti než při prostém náhodném výběru. Má své metodické problémy týkající se délky výběrového kroku, má své nedostatky spočívající v problematice výběru první jednotky. Nevhodný výběr první jednotky může totiž vést k vážným systematickým chybám.

Ve *čtvrté kapitole* se autor zabývá stratifikovaným výběrem, jehož princip spočívá ve vytvoření určitého počtu oblastí, přičemž v každé z nich je uskutečněn náhodný výběr. Nejjednodušší postup stratifikace předpokládá formování oblastí podle jednoho znaku na základě heuristických úvah a poté použití proporcionálního výběru. Tento postup se nazývá jednorozměrný proporcionální stratifikovaný výběr. Modifikací je stratifikovaný výběr s optimálním rozmístěním, který je výhodný tehdy, jsou-li rozptýleny stratifikujícího znaku v různých oblastech velmi rozdílné. Chyba stratifikovaného výběru je srovnání s chybou prostého náhodného výběru je tím menší, čím větší je koeficient korelace (resp. asociace) mezi zkoumaným a stratifikujícím znakem. Opomenutí tohoto pravidla může vést k tomu, že je efekt stratifikace zanedbatelný.

V kapitole je také upozorněno na problém rozdělení základního souboru na oblasti, a v této souvislosti nalezneme též zmínku o metodě optimální stratifikace. V praxi je málo reálná situace, kdy zkoumáme jen jeden znak. Zkoumáme-li více znaků a chceme-li použít metodu optimálního rozmístění, dostaneme se pravděpodobně do konfliktní situace, neboť to, co je optimální pro jeden znak, může být zcela špatné pro jiný. Nejpirozenějším řešením této situace je použití proporcionálního výběru. Autor též upozorňuje na metodu kompromisního rozmístění, která využívá metody optimálního programování. Ze sociologické praxe SSSR je však známo jen málo pokusů o jejich použití. Stratifikace podle jednoho znaku je v praxi často nedostatečná, a proto autor pojednává i o vícerozměrné stratifikaci, jejíž použití v sociologii je teprve v začátcích. Myšlenka vícerozměrné stratifikace vznikla poté, co se objevil aparát rozpoznávání obrazců. Podstatné zlepšení její metodiky je spojeno s využitím faktorové analýzy. Speciální postup založený na těchto metodách se nazývá strukturální klasifikace. V první fázi se vytvoří seznam znaků, které mohou být použity pro stratifikaci (často se k tomu využívá expertů). Ve druhé fázi se pomocí faktorové analýzy tyto znaky slučují v oddělené skupiny, přičemž se výzkumníkovi někdy podaří dát každé skupině obsahovou interpretaci a nalézt ten latentní faktor, který dané znaky k sobě přifadil. Třetí fáze znamená provedení dílčích klasifikací, při nichž se zkoumané jednotky rozdělí podle každého faktoru do oddělených tříd. Ve čtvrté fázi se výzkumník pokusí z dílčích klasifikací vytvořit obecnou typologii.

Při pravděpodobnostních výběrech typu prostého náhodného či stratifikovaného je často velkým kamenem úrazu soupis jednotek, z nichž chceme vybírat. Další potíží bývá jejich velká rozptýlenost. Z těchto důvodů se už dávno přešlo na vícestupňové výběry, o nichž pojednává *pátá kapitola*. Na každém výběrovém stupni je sestaven soupis jednotek (stratifikovaný či nestratifikovaný), z něhož se dělá náhodný výběr. Skupinka je ten průběžný objekt zkoumání, který se vybírá na každém stupni proto, aby byl základním souborem pro následující výběr. V sociologické praxi se používají v roli skupinek oblasti, kraje, okresy, čtvrti, města, vesnice, podniky, školy, studentské kroužky, domy, ústavy ap. Hlavní výhodou vícestupňového výběru je možnost provést rozhovor (či jiný způsob šetření) v relativně malém počtu míst, což

dovoluje vystačit s relativně malým počtem tazatelů. Nemalou výhodou je také možnost vyhnout se sestavování objemných soupisů jednotek zkoumání. Nebezpečím vzhledem k reprezentativnosti však je, že mnohé přirozené skupinky jsou homogenní. Klíčovým ukazatelem je zde tedy indikátor homogeneity skupinky – vnitroskupinkové korelace. Čím vyšší je koeficient vnitroskupinkové korelace, tím je skupinka homogennější a tím více je znehodnocena získaná informace vzhledem k reprezentativnosti. Odtud plyne problém volby skupinek a jejich velikosti, který se v praxi řeší obvykle heuristicky, na základě konkrétní informace.

Náhodný výběr zabezpečuje (podle autora) všem prvkům základního souboru rovnost šancí dostat se do výběrového souboru (s. 49). Nenáhodné výběry nejsou založeny na tomto principu. Lze je sice získat snáze, nelze však určit teoretickou chybu vznikající při daném schématu výběru a úroveň reprezentativnosti získaných údajů může být posuzována jen podle skutečných chyb reprezentativnosti, což předpokládá znalost údajů o základním souboru. Toto téma je obsahem *šesté kapitoly*.

Dále je tu stručná zmínka o dostupném, živelném a expertním výběru a o metodě typických jednotek. Dosti podrobně je pojednáno o kvótním výběru jako druhu záměrného výběru, který výzkumníkovi zabezpečuje téměř úplnou shodu výběrového a základního souboru vzhledem k vybraným parametrům. Blízkost obou těchto souborů lze vzhledem k omezenému počtu ukazatelů obvykle dosáhnout při podstatně menším výběrovém souboru než u náhodného výběru. Zejména pro tuto vlastnost je kvótní výběr přitažlivý. Otázka jeho efektivity je předmětem diskusí už mnoho let. Někteří se k němu staví zcela záporně, má však také nemálo zastánců (včetně autora knihy).

Jako podmínky efektivního použití kvótního výběru Šljapentoch uvádí: 1. silnou korelovanost mezi kvótními a zkoumanými znaky a současně nezávislost kvótních znaků mezi sebou; 2. čerstvé informace o základním souboru pro určení kvót; 3. zamezení přechodu kvótního výběru v dostupný výběr (pod vlivem tazatelů, kteří si ulehčují svoji práci vybíráním jim nejdostupnějších osob); 4. pokud možno nejmenší nutnou velikost výběru (tato otázka ještě není vůbec vyřešena).

Autor uvádí však ještě jiné nebezpečí spojené s činností tazatelů: Obtížnost hledání posledních respondentů podle kvót vede totiž často k falzifikaci údajů. Kritika kvótního výběru vyvolala dosti úspěšné pokusy o jeho zdokonalení, a to jednak zahrnutím prvků náhodného výběru, jednak použitím kvótní metody ve vícestupňovém výběru. V prvním případě dostane tazatel seznam osob, s nimiž musí vejít v kontakt. Rozhovor provede pouze s těmi, kteří jsou nositeli potřebné kombinace parametrů. Tím ztrácí dřívější svobodu při výběru respondentů. V druhém případě se kvótní výběr použije pouze na posledním stupni vícestupňového výběru, přičemž na všech předchozích stupních se použije náhodný výběr. Tak se riziko kvótního výběru podstatně zmenší.

Sedmá kapitola je celá věnována objektu zkoumání. V první části je řešen problém vylčení objektu zkoumání, což může být někdy velmi obtížné (například vylčení takového objektu, jako je inteligence, mládež, kvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci, stálí a přechodní zaměstnanci). Dále autor upozorňuje na nutnost rozlišení teoretického, plánovaného a reálného objektu zkoumání, což si mnozí sociologové neuvědomují a dopouštějí se pak špatné interpretace výsledků. Toto nebezpečí je silné především tam, kde výběrový soubor je tvořen převážně dostupnou částí teoretického objektu zkoumání – zejména u kvótního výběru, nebo i u náhodného výběru, pokud má tazatel právo nahradit osoby, které odmítly rozhovor, jinými. S tím souvisí problematika těžko dostupné části objektu zkoumání. Vznik těžko dostupných jednotek vysvětluje Šljapentoch dvěma příčinami: tím, že vybraní lidé nejsou v době návštěvy tazatele přítomni, nebo tím, že odmítnou rozhovor. Problém těžko dostupných jednotek řeší sociologická praxe různě. Často používaným způsobem je záměna těžko dostupného respondenta jiným (který má stejné vlastnosti) z tak zvané rezervy. Tento způsob sice zachovává plánovanou velikost výběru, nemůže však překonat vychýlení vzniklé nepřítomností potřebných jednotek. Jiným způsobem řešení jsou opakované návštěvy tak dlouho, až tazatel respondenta zastihne. Další způsob je spojen s používáním různých výpočtů odhadů specifiky těžko dostupných jednotek a výsledky výzkumu se pak korigují.

Autor se též dotýká problematiky stability sociologické informace. Upozorňuje, že výsledky šetření musí být reprezentativní nejen v prostoru, ale i v čase, a rozebírá podmínky, při nichž bude informace získaná v určitém časovém intervalu maximálně stabilní. Závěr kapitoly se týká popisu objektu zkoumání, nutného nejen pro plánování výběrového šetření, ale i pro předběžné studium vztahů mezi znaky, které objekt charakterizují, což má velký význam pro stratifikaci základního souboru.

Studium objektu zkoumání v předběžném stadiu výzkumu patří k málo rozpracovaným metodologickým a metodickým problémům.

V *osmé kapitole* se probírají metody sběru sociologické informace a jejich vliv na reprezentativnost výsledků. Hovoří se zde o anketách, poštovních dotazech a o dotazování prostřednictvím tazatelů. Reprezentativitu údajů může zabezpečit jen dotazování pomocí tazatelů, neboť jen tehdy má výzkumník kontrolu nad výběrem respondentů. U ostatních metod rozhoduje o zahrnutí do výběru sám respondent, což v základě mění interpretaci získaných údajů, a úlohou sociologa zde je, aby vytvořil soubor, pro nějž jsou získané údaje reprezentativní. Autor se zde též dosti podrobně zabývá rolí tazatelů při realizaci výběru a doporučuje maximálně omezit volnost tazatelů při výběru respondentů a zavést kontrolu jejich práce.

Devátá kapitola se zabývá problematikou vícefázových výzkumů, kdy se stejný základní soubor zkoumá několikrát za sebou, po uplynutí stanovených časových intervalů. V praxi se nejčastěji používají dvoufázové výběry. Ty se od sebe mohou lišit podílem jednotek zkoumaných v první fázi a znovu zahrnutých do druhé fáze, dodržením principu rovnosti šancí každé jednotky z výběrového souboru první fáze dostat se znovu do výběru a velikostí časového intervalu oddělujícího obě fáze. Pomocí vícefázového výběru se řeší úlohy, které zkoumají stabilitu získané informace, úlohy spojené se získáním pomocné informace, která se pak využije ve druhé fázi, úlohy studující sociální procesy, úlohy řešící otázky metodického charakteru.

V *poslední kapitole* autor pojednává o teritoriálním výběru, který je vhodný při zkoumání všech vrstev obyvatelstva, a o principech jeho organizace. Teritoriální výběr je vícestupňový. Na prvním stupni se obvykle vybírají kraje či oblasti. Základní úlohou zde je stratifikace území, která nemusí vždy odpovídat administrativnímu či geografickému rozdělení. Na druhém stupni se stratifikují obydlená střediska ve vybraných oblastech, nejčastěji na městská a venkovská. Třetí stupeň se týká vybraných měst. Jsou-li to velká města, dělí se ještě na střed, okrajové části, průmyslové oblasti ap. Na dalších stupních se vybírají domy, rodiny, členové rodiny. Teritoriální výběr je složitá a drahá záležitost. Proto se používá více let s tím, že se mění respondenti na posledním výběrovém stupni. Tím se podstatně sníží náklady a zjednoduší organizace.

Šljapentochova práce je velmi užitečná pro výzkumnou praxi. Jejím úkolem je přispět ke zvýšení kvality sociologické informace, a to především ve fázi jejího sběru. Bude mít široký okruh čtenářů, a i když vychází ze zkušeností sociologie, není omezena jen na ni. Užitečnost knihy není snížena ani tím, že některé věci autor nedopracoval a ne dostatečně jasně vysvětlil. Především se to týká klíčového pojmu knihy – reprezentativity, dále důležitého pojmu nadobjektu ap. Některá místa knihy se tak stávají nejasnými a čtenář může s autorem polemizovat (například v pasáži o nepřímém prověření reprezentativy (s. 38)). To lze považovat za hlavní nedostatek knihy. Také vymezování pojmů intuitivně a pouze na příkladech není dostatečně pro systematické rozpracování metodologie marxistické sociologie, neboť může vést k nedorozumění.

Autor chybně vymezuje náhodný výběr, když předpokládá, že v tomto výběru musí mít všechny jednotky základního souboru stejnou šanci dostat se do výběrového souboru. Toto vymezení je nutno opravit: všechny jednotky základního souboru mají známou pravděpodobnost dostat se do výběru. Prostý náhodný výběr je pak výběr, při němž mají všechny soubory dané velikosti stejnou šanci dostat se do výběru, což je požadavek mnohem silnější, než že každá jednotka má stejnou šanci.

Dále je třeba upozornit na terminologickou změnu, která se týká vícefázového výběru. Z ruské odborné terminologie nemůžeme vždy přímo převádět termíny, jak někdy chybně děláme. Vícefázový výběr autor chápe jako časový posuv (fáze v čase), zatímco v naší terminologii to znamená výběr z výběru, tedy například výběr 1500 respondentů z původního výběru o velikosti 10 000 respondentů.

Přes uvedené připomínky je třeba Šljapentochovu práci doporučit pozornosti čtenářů, protože je v ní formulováno mnoho závažných problémů. Na některých místech je i provokativní, neboť nekompromisně neguje sebeuspokojení se současným stavem. Nakonec uvedme autora vlastní slova v úvodu knihy: „Zabezpečení vysoké úrovně reprezentativnosti informace je jednou z důležitých úloh, které stojí před organizátorem sociologického výzkumu. Pouze reprezentativní informace může být základem k odhalení zákonitostí sociálního vývoje a k efektivním rozhodnutím ve sféře řízení sociálně ekonomických procesů.“

Blanka Řeháková